

Тууранды сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү (Yansıma Kelimelerin Anlam Bakımından Özellikleri)

Dr. Ergün Koca¹

Тууранды сөздөр бизди курчап турган ааламда пайда болгон дабыштарды туурап, аны ар кандай аракет жана абалдар тууралуу сүрөттөйт. Бирок бул тууранды сөздөр өздөрү билдирген маанилеринин оттенкалары менен айырмаланат. Бизди курчап турган жандуу жана жансыз заттардын чыгарган дабыштарын жана туурап айткан сөздөрүн түрколог-окумуштуулар маанисине карата негизинен деп эки топко бөлүштүрүшкөн:²

1. Табыш тууранды сөздөр

2. Элес тууранды сөздөр

Тилибиздеги тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардын табият менен түздөн-түз байланышта болуп, табиятты туураганы так, абстрактуулуктан алыс экени байкалып турат. Ошондуктан бул тилдердеги тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышка окшоштугу болбосо заттардын сырткы көрүнүшү алардын кыймыл-аракеттеринин образдуулугун белгилеп эле келбестен, ошол кыймыл-аракеттин адамзатты рухий абалына болгон таасири натыйжасында пайда болгон сезимди билдирген учурлар да жолугат.

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ü.n.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

² **Ашмарин Н.И.**, Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. Казань. 1928. 140 стр. **С. Кудайбергенев**. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957 (32-б.) **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. Москва, 1956. с.363-372. **Джаферова, С. М.** "Подражательные слова в современных тюркских языках. АКД, Баку, 1973; **Юнусалиев Б.** Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959. **С. Давлетов, С. Кудайбергенев**, Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе. 1980. 204-б. **Абдувалиев И, Садыков Т.**, Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек. 1997. 259-б. **М. Худайкулиев**. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабат. 1962. **Искаков А.И.**, Эликтеу Сөздөр туралы, Халк Мугалими, No:6, 1948; **Искаков, А.И.**, О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник I, М-Л, 1951.

Тууранды сөздөрдү азыркы түркологдор лексико-семантикалык жактан эки топко эмес үч топко бөлүшкөн:

1. *Табыш тууранды сөздөр*
2. *Элес (образдуу) тууранды сөздөр*
3. *Туюм тууранды сөздөр*³

Азыркы түрк тилдеринин лексикасындагы жана грамматикасындагы изилдөөдө илимде бир топ алдыга өнүгүү байкалып жатат. Мына ошол себептен грамматикалык категориялардын маанилүү бөлүгүнүн бири болгон тууранды сөздөрдү бир топ терең үйрөнүүгө шарт коет. Биз ошол тууранды сөздөрдүн өзгөрүүсүн эске алып кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдө лексико-семантикалык анализ жасап, төмөнкүдөй **4 топко** бөлүштүрүүнү ылайык деп таптык:

1. *Табыш тууранды сөздөр*
1. *Элес тууранды сөздөр*
2. *Туюм тууранды сөздөр*
3. *Балдар тилиндеги тууранды сөздөр*

1. Табыш тууранды сөздөр жана алардын семантикалык (маанилик) топтору

Табыш тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан, алардын кыймыл-аракетинен чыккан ар кандай дабыш, үндөрдү туурап көрсөтөт. Мындай сөздөр өздөрүнүн чыгыш теги боюнча тууранды сөздөрдүн башка түрлөрүнөн, жалпы эле тилдеги сөздөрдүн баарынан айырмаланат, т.а., табыш тууранды сөздөр менен алар белгилеген нерселердин ортосунда белгилүү бир деңгээлде табигый

³ **Хамид Түмүр.** Азыркы заман уйгур тили грамматикасы (морфология) Милетлер неширияти, 1982, 450-б. **Абдувалиев.И, Садыков Т.,** Азыркы кыргыз тили (морфология).-Б.,1997. 266-268-б.

байланыш болот: ар бир тил өзүнүн тыбыштык мүмкүнчүлүгүнө карай табигый үндү дал өзүндөй туурап туюндурууга далалаттанат. Бирок тууранды сөздөрдү өзү туурап туюндурган дабыштын тикеден-тике көчүрмөсү катары кароого болбойт; эч бир сөз тууралган дабышты дал өзүндөй бере албайт, аларды болгону дабыштын тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп жакындаштырылган үлгүсү катары кароо жөн. Маанисине карай табыш тууранды сөздөрдү эки чоң топко бөлүүгө болот:

1) Жандуу заттардан чыккан үндөрдү туюндурган тууранды сөздөр:

2) Жансыз заттардан чыккан үндөрдү билдирген тууранды сөздөр:

1.1. Айбанаттын үнүн туюндуруучу сөздөр: бак-бак(*vark fark, vrak vrak*), аңк-аңк (*anırmak*), маа(*me*), мөө(*mö*), аpp(*har har, arr arr*), арс(*çen çen*), мыя-мыя(*miyav miyav*), ау-ау(*ulumak*), каңк(*vanılamak, vankırmak, tağıklamak*), ыpp(*hırr*), ав ав (*hav hav*) ж.б.

Мисалы: Теке болуп бакылдайт, эшекче айкырат. (Т.С) Оо, куудул болбосоң кое кал ! Мөөрөшү- буканын өзү, аңкылдашы- эшектин эле өзү.

(Т.С); Балдарды көргөн кер күчүк ав-ав деп үрүп, ээрдин алдынан чыга келди.(С.Р); Арт жакта быр-быр бышкырына, сеңселген көк шиберден барт-барт чалып кара айгыр оттоп турат. (Н. Б) Борс-борс үргөн мойноктун үнү алыстан барып басылды. (Т.С) ж.б.

Түрк тилинде колдонулушуна да мисал келтирсек: “*Birden ovada unutulmuş yaşlı bir eşeğin anırışı duyuluyor.*” «Аңгыча картаң бир эшектин айкырышы угулат» (А. İlhan). “*Kara koyun kuzular kuzulamaz / Me deme.*” «Кара койдун козусу туула элек жатып / Маа дебесе»

(F.H.Dağlarca). “Uzaktan ağıla giren koyunlarla kuzuların telaşlı uzun melemeleri sessizliği parçalıyordu.” «Алыстан мал короого кирген койлор менен козулардын катуу маараган үндөрү тунжураган тынчтыкты бузду» (H.E.Adıvar) . “Kedinin miyavlamaları adeta yanık bir yalvarıştır.” «Мышыктын мыйоологону бирөөгө жалынганы сыяктуу» (A. Naşım) . “O köpek, acı acı birkaç kere daha uludu, uludu.” «Ал ит бир канча жолу дагы үлүдү, үлүдү» (P. Safa) . “Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı / Bir dakika araba yerinde durakladı.” «Аттар кишенеди, арабакеч камчылады / бир мүнөткө араба токтоп калды» (F. N. Çamlıbel). “Ardından yüz köpek havlamaayan kurt, kurt değildir.” «Артынан жүз ит абалап үрбөгөн бөрү - бөрү эмес.» (Макал). “Kuzular meliyor, anaları, onlara cevap veriyor. Derken bir eşek anırmağa başlıyor, uzaktan uzağa köpekler havlıyor.” «Козулар мааран жатышат энелери ага жооп берип жатышат. Бир эшек дагы ангырай баштады, иттер узун-узун үрүп жатышты» . (Y.K.Karaosmanoglu) ж.б.

1.2.Канаттулардын, куштардын дабышын, үнүн туюндурдуучу сөздөр: чыйп-чыйп(ciğil ciğil), как-как (gak gak), чырк-чырк(çik çik), кекилик- кекилик (takıla takıla), курк-курк (gukk gukk), кыла-кыла (gulu gulu), чыр-чыр(cıvil cıvil öt-) ж.б.:

Чыйт-чыйт (ciğil ciğil, çik çik) деп кандайдыр чымчыктар учуп жүрөт.(Т.К) Чыйп-чыйп (çik çik) жөжөлөрүм, чыйпылдаган жөжөлөрүм (М. Р) Курк (kurk kurk, çaylak ve ya kuzgun sesini taklittir) эткен кузгун жок, как (gak) эткен карга жок чөлгө туш келдик. («Ж») Бактардын башында кандайдыр бир чымчык чыйт-чыйт (çik çik) деп сайрап, кыр-р (pr-r) этип, шактан шакка учуп жүрөт. (М.Э) ж.б.

Түрк тилинде да мындай сөздөр бир топ арбын: *Karga karga **gak** dedi, çık şu dala bak dedi, çıktım baktım o dala bu karga ne budala.* «Карга карга **как** деди, чык бул талды көр деди, чыктым көрдүм ал талды, бул карга эмне жиндиби ». (Tsöz). *Kuşlar geçiyor, derken / Yükseklerden, sürü sürü, **çığlık çığlık** «Куштар көктөн катарлашып, учуп баратканда үн салышат **чырк-чырк**».* (O. V. Kanık). “*Her tarafından kuşların **hoş civıltıları** taşardı*”. «Бардык тарабымдан куштардын **кооз сайраган** үндөрү угулду». (H.C.Yalçın). *Uçardı bir kuş, ederdі **cik cik.*** «Бир куш учу эле, **чырк чырк** дечү эле». “*Küstah gencin sesini taklit ederek tıpkı bir ördek gibi **yakvaktadı.***”- «Бой көтөргөн жаш балдар өрдөк сыяктуу анын үндөрүн туурап, **вакваклашты**». (Ö. Seyfettin) . “*Bülbüller keskin keskin **ötüyor,** uzaktan mandıraların köpekleri **havlıyorlardı***”. «Булбулдар бат-бат **өтүшкөндө,** алыстан короонун имтери **үрүшчү**».(Ö.Seyfettin). “*Kalk dilber, gidelim bağ arasına / **Sakısın** bülbüller, gül incinmesin.*” «Турчу, дилбер, баралы бак аралай / **Сайрасын** булбулдар. (Karacaoğlan) ж.б.

1.3. Чымын-чиркейлердин, курт-кумурскалардын үндөрүн билдирген сөздөр: дың, дың-дың (*viğil viğil, vızır vızır*), зың-зың (*vız vız, vaz vaz*) , ыз-ыз (*vız vız, ız ız*) ж.б.

Аары болсо: «**Зыз...з...з...**» (*vız-vız*) деп бал издеп кетти. Көгөн: «**Кың...ң...ң...**» (*at sineğinin, büvelekin kının diye ses çıkarması*) -деп кыңылдаса, чымын-чиркей «**Зың...ң...ң...**» (*vız vız, vaz vaz*) деп учту. (С.Р) Бир **зыңылдан,** (*vızıl vızıl, vızıldayarak*) бир **дыңылдан,** (*dıngıldamak, çingirdamak, tangirdamak*) чымын-чиркейлери жанды жай алдырбайт экен. Ушунусу эле болбосо, бул жерден артык жер жок окшойт ж.б.

Муну түрк тилинде да ырастайт:

Мисалы: “Uçan bir sivrisineğin vızıltısı duyuldu”. «Учун жүргөн бир чиркейдин ызылдаганы угулду». (Halikarnas Balıkcısı). Çevrede sinek vızıltısı yoktu. «Айлана-чөйрөдө чымындардын кыңылдаган үнү жок эле». (Tarık Dursun). «Gözleri sarı sazlar içindeki sarı yılanı görür, kulakları uzaklardaki bir böcek vızıltısını duyar». «Көздөрү сары саздардын арасындагы жыланды көрөт, кулактары алыстардагы бир курт-кумурскалардын ызылдаганын угат». (F.R.Atay). ж.б.

1.4. Адамдардан чыккан ар кандай добуш, үндөрдү тууроочу сөздөр: күңк-мыңк (*hık mık*), күбүр-шыбыр (*fısl fısl*), ха-ха (*ha ha*), хи-хи (*hi hi*), түү- түү- (*tü- tü-*), кым-кым (*kıkır kıkır*), быш-быш (*nefes nefese kalmak, sık sık burundan soluk almak*), барк-барк (*güldür güldür,*), шыңк-шыңк, (*kahkaha ile gülmek*) ж.б.:

Ха-ха-ха! (*ha-ha-ha diye gülmek*) Чүкө салган тулубум, кереги жок, ыргыт, эне, мунуңдун. (Ж.Т) Алар төртөө эле. Сүйлөгөн сөздөрү жок, ошентсе да жөнөкөйлөрүнөн күңк-мыңк (*hık mık etmek*) эткен добуштар чыкты. (Э.Ө) Ошондогу Көкөтөйдүн жоругун эстеген сайын Сагынаалы көпкө чейин өзүнчө кым-кым, (*kıs kıs gülmek*) күлүп жүрдү. (Т.С) Эми Чыкеме теңдеше алчу залкарлар дүйнөдө чанда гана кездешер. Тфү-мфү, (*tü-tü*) көз тийбесин! (С.Ж) Ошентип жанаша жатып алып, көпкө кобурашып (*mırıldanmak, abuk subuk konuşmak, gevezelik*) алгандан кийин, көңүлүбүз сергип калгандай көрүнөр эле. (М.Э) Нүзүптүн тиштери шакылдан (*sinirden dişlerini gıcırdatmak*) титиреп, көзүнөн кан түтөп, жини бастабай буулукту, бакырып (*bağırarak, haykırmak*) ыйлап жиберчүдөй буулукту, алдастады. (Т.К) Шакылдаган (*gevezelik etmek, çok konuşmak*) катынды кыз бергенде көрөрмүн (Макал). Кхм,- (*hım*) деди ал адегенде стулга коомай отуруп атып. (К. А) Жашынып калган не бир назик

күлкүсү шаңк-шүңк (*gürültü, patırtı, yavgara*) этип тышка чыгат. (Н. Б) ж.б.

Түрк тилинин мисалы: “*Bunu işiten çocuk, hıckıra hıckıra, katıla katıla ağlamaktadır.*” «Муну уккан бала эчкире эчкире ыйлап жатат». (Refik Halit Karay). “*Nitekim bunun üzerinedir ki böğüre böğüre ağlamaya başlamıştım.*” «Арийне ушундан улам, өкүрүп-бакырып ыйлай баштагам». (Y.K.Karaosmanoğlu). “*Yusuf oda kapısından da adımını atar atmaz, saatlerden beri mışıl mışıl ууууан Zehra, birden bire haykıra haykıra ууанır.*” «Юсуф бөлмөнүн эшигинен кадамын шилтери менен көптөн бери бышылдан уктап жаткан Зехра дароо ордунан өкүрүп - бакырып турат». (P.Safa). “*Köy halkı horul horul ууууорду.*” «Айылдын эли корулдан уйкуда эле.» (S.F.Abasıyanık). “*Bir doymak için harır hupur atıştırmak var, bir de tadını çıkararak yemek yemek.*” «Тоюу үчүн шарт-шүрт жей салуу, же даамын чыгара тамактануу керек». (H.Taner). “*Hüngür hüngür ağlamaya başladım.*” «Өңгүрөн ыйлай баштадым.» (S.F.Abasıyanık). “*Aşağıya aksır, mikropları üstümüze savırta.*” Тиякка чүчкүр, микробдорду үстүбүзгө жуктурба». (B.Felek). “*Mektebin külhanbeyi ve nizam dışı çocukları tenefüste fosur fosur sigara içerler.*” «Мектептин тартынсыз балдары тананиссте буркурамын тамеки чегишет». (B.Felek). “*Ötekiler, pis bir şeye dokunmuş gibi yere tükürdüler.*» «Тигилер жаман бир нерсени көргөндөй жерге түкүрүштү.» (H.E. Adıvar). “*Cebinden bir sümkürlü mendil çıkarıp sümkürdü.*” «Чөнтөгүнөн бир бет аарчы алып чыгып чимкирди.» (B.Felek). “*Yaygaracı kadın bir elinin tersini öteki elinin avucuna vurarak saklatıyor.*” «Ушакчы катын бир алаканын экинчи алаканына шакылдамын ургулап жатат». (P. Safa) ж.б.

1.5. Табият кубулуштарынан, өсүмдүктөрдөн, (чөп, бак-дарак, ж.б): калдыр-гүлдүр (*paldır küldür*), чарт-чурт (*şimşek çakması*), куудур (*hışırdat*), шалдыр (*gürültü, patırtı*), шуу-шуу (*hış hış*), шуудур(*hışır hışır*), ж.б.

Анай беттеги жыш өскөн карагайлар катуу шамалдын эпкинине туруштук бере албай, дүү-дүү, шүү-шүү дабыш чыгарып бир калыпта термелишет, анда-санда карс этип сынган чириндилердин шоокуму угулат. (Т.С) Атам экөөбүз белден аша бергенде, чагылган чарт-чурт этип, жүрөгүмдү түшүрдү. Муну байкаган атам: «Коркпогун, балам, бул азыр өтүп кетет» - деди мага. (Б.У)

Шүүлдаба, теректер, теректерим,

Шүүлдасан, ачышып каректерим,

шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин. (С.Ж) ж.б.

Түрк тилинде болсо, мисалы: “*Teremizdeki çınarın yaprakları ilik bir rüzgarla tatlı tatlı hışırdıyordu.*” «Төбөбүздөгү чынар теректин жалбырактары жылуу шамалга жагымдуу шүүдүрпөн түрдү». (Н.Танер). “*Sadece dalgaların sesini veya yaprakların hışirtisini duyuyum.*” «Толкундардын үнүн жана жалбырактардын шүүдүрпөңүн гана угайын». (Н.Танер). «*Bahçedeki narenciye ağaçlarının yaprakları hafiften hışırdadılar.*» «Бакчадагы цитрус дарагынын жалбырактары бир аз гана шүүдүрпөн турат». (Tarık Dursun). *Denizden ince bir hışırdama yükseldi.* Деңиздин шүүлдаган үнү күчөдү. (Tarık Dursun). “*Az sonra tutuşan çalılıların çatırtısı sağanak sesini bastırmıştı*”. Аздан кийин тутанган бадалдардын чатыраган үнү шатырап жааган жамгырдын үнүн басты». (R.H.Karay). “*Yanımda bir dal çatırtısı duydum*”. «Жаныман бутактын чытыраган үнүн уктым». (S.F.Abasıyanık). “*Morarmış bulutlar, hortumları su yüklü fil sürüleri gibi, korkunç*

homurtularla arkamızdan geliyor.” «Карарган булуттар тумшуктарына суу тарткан пил үйүрү сымал коркунучтуу **күңгүрөнүү** менен артыбыздан келе жатат.» (Y.Z.Ortaç),“Mevsim kış, hava karalı, yağmur ince ince **ciseliyor.**” «Мезгил кыш, аба жабык, жамгыр майда майда **дыбырап жатат.**» (R.N.Güntekin) ж.б.

1.6.Катуу заттардын ар кандай абал-өзгөрүшүнөн (кагылышынан, сүрүлүшүнөн ж.б): турс-турс (***tak tuk***), карс-күрс (***katır kutur***), кыйч-кыйч (***gırç gırç, gacır gıcur***), барс (***pat***), тык-тык (***tık tık***), тып-тып (***tıp tıp***), шарп (***şakırt***), борк-борк (***fokur fokur***), кор-кор (***hor hor***), топ (***tarp***) ж.б. :

Кылычтар күнгө **жалт-жүлт** (***yıldırama, parlama***) деп, бири-бирине зор күчтөр менен **карс-карс** (***çatır çutur***) чабылып, миздеринен от төгүлдү. (Т.К) Эшикти акырын ачып кемпир карады. эле, жаман каалга **чыйк-чүйк** (***gırç gırç***) этип, кадимки ач мышыкча мыяулады. (Н.Б) -Убалы кимге, ыя?-деп албууттана зиркилдеп, ат чылбырына асыла, башкарма муштумун түйүп, өз чекесин **каңк-каңк** (***başını dövme, başını duvarlara vurtmak***) уруп кыйкырат (Ш.А). Камканын мончок-мончок кеткен ысык жашы кофтанын жеңине **тып-тып** (***tıp tıp***) тамды (Т.С.). Терезе **тык-тык** (***tık tık***), этип, эже деген үн чыкты. (Т.С.) Көл толкуну жээкти көздөй түрүлүп, **шарп-шарп** (***şakırt şakırt, şakırt şukırt***), эткен үн угулат. Отко бышырылып жаткан жүгөрүнүн даны **барс-барс** (***pat pat***), жарылып жатты(Т.С.). Эшик **кыйч** (***gırç***) этип ачылды. (Абдукаримов)ж.б.

Түрк тилинде болсо, мисалы: *Kendisine hediye edilen gömlekleri sokak ortasında **çayıp çayıp** yırtıp atmakla meşguldü.*” «Өзүнө белекке келген көйнөктөрдү көчөнүн ортосунда **чарт-чарт** этип жыртуу менен алек болуп жаткан». (А.Н.Танпınar).“Yere kuş gibi basardı. Fakat

ne kadar olsa eski tahtalar **cıtdadı**». «Жерге куштай басчу. Бирок канчалык болсо, эски тактайлар **чытырады**». (P.Safa). “Arabayı koştururken boyunlarındaki ziller güzel **şingirdiyordu** atların” . «Арабага чегилген аттарды мойнунда коңгуроолор кубулжуп **шыңгырап** жатты». (R.Enis) “Radyatörün üzerine bırakılmış küçük kutudaki su kaynıyor, kutu **tıkırdıyordu**.” «Радиатордун үстүнө калтырылган кичине кутудагы суу кайнап, куту **тык-тык этип** жатты». (S.F.Abasiyanık). “Gemi baş döndüren bir **gürültüyle** indi sulara.” «Кеме баш айланткан **күрү-гүү** менен сууга кирди». (Ç.Altan). “Karının tokmağı kuvvetli bir **gıcirtıyla** bir daha döndü, kanat oynadı.” «Эшиктин токмогу катуу **кычырап**, дагы бир ирет айланды». (P.Safa). “Yüksek ökçelerin **takirtisinden** evin en üst katının da kımıldadığını duyardık.” «Бийик өкчөлүү чокойдун **макыраган** үнүнөн үйдүн эң үстүңкү кабатынын кыймылдаганын да укчубуз». (Ö.Seyfettin). “Merdivenden **gümbür gümbür** yuvarlandı.” «Тенкичтен **калдыр-күлдүр** томолонду». (Tsöz). “Asabiyetle parmaklarını **cıtlattı**.” «Жиндене бармактарын **кырсылдамты**.» (A. Gündüz). “Sığırlar çingiraklarını ıslak ve sisli seslerle **çingirdatarak** geçtiler.” «Сыйырлар коңгуроолорун **шыңгыратып** өтүштү.» (S.F.Abasiyanık) ж.б.

1.7. Суюк, жумшак, же куюлма майда заттардан чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: шар (**şar**), шор (**şor**), шыр (**şır**), шылдыр-шылдыр (**şiril şiril**), шалп (**şap**), шылп (**şıp**), шор-шор (**şor şor,şorul şorul**) ж.б.

Көкө мурдун **шыр тартты...** (Т. Касымбеков). Каны чыгып **шоркүрап** (<шор+кура+n), Өңгөчүн тартып **коркүрап** (<кор+кура+n)... (Манас). Көпүрөнүн үстүнө чыгып, **шарылдаган** (<шар+ылда+ган), Акбууранын акканын көрдүк. (К. Жантөшев). Жер

кепенин үстү жагынан сосналардын бир калыпта кошулуңку **шыр-шыр** (*hışırdamak*) эткени, кире бериште жаздын салмактуу тамчыларынын **тын-тын** (*tip tip*) эткени угулат. (Т.С) Карынын жаңы эле сүрткөн жашы кайра эле **шорголоду** (*şor şor, şorul şorul*). (Аалы) Боорунан Ала-Тоонун **шылдыр** (*şiril şiril*) булак, Дегдеңдеп Ысык-Көлгө куют туйлап. ж.б.

Түрк тилинде болсо, мисалы: “*Bursa’da bir eski cami avlusu / Küçük şadırvanda şakırdayan su.*” «Бурсада бир эски мечит короосу / Кичине шадырванда **шар аккан** суу. (А.Н.Танрınar). “*Sular şarıl şarıl akıyor.*” «Суулар **шар-шар** агып жатат». (Tsöz). “*Musluklar açık kalmış şiril şiril akıyor.*” «Кран ачык калгандыктан суу **шаркыран** агып жатат». (Tsöz). “*Karşıda bir çağlayanın şırlıtısı duyuluyordu.*” «Бет маңдайыбыздагы шаркыратманын **шарылдаган** үнү угулууда» (Ö.Seyfettin). “*İçeride hafif su damlaları şıptırlarına benzeyen belirsiz gürültüler vardı.*” «Ичкериде суунун **шырт эткен** тамчыларына окшош билинер билинбес үн бар эле.» (P.Safa). “*Şıptıl şıptıl sudan geçtim, şıptılısını duymadım. Yine kumaş üstünde kumaş biçtim kırıntısını bulmadım.*» «**Шарп-шарп** суудан кечтим, **шарпылдаганын** укпадым, кездеме бычтым, бирок кыйкымын таба албадым» (Табышмак) (ACTR). “*Senden ayrılısam şu şarıldayan suyun sesini bir daha işitmez olayım.*” «Сенден айрылсам, мобул **шаркыран** аккан суунун үнүн экинчи укпас болоюн.» (A.Gündüz). “*Suya en başköşeyi ayırmalarının nedeni de iyi suyun , hemen hemen memleketimizin dört bucağından fıskırmasıdır.*” «Сууга абдан маани берүүлөрүнүн себеби төмөнкүчө: суу мамлекетибиздин бардык жагынан **оргууман** агат.»(S. Birsel). “*Vapurun burnu suları foşurdata foşurdata uarıyordu.*” «Кеменин тумшугу сууларды **боркүлдата-боркүлдата** жарып жатат» (H.Taner). “*Yağmur hala şakır şakır*

yağıyor.” «Жамгыр алигиче шаркырап жаап жатат» (Т.Буғра). “Yağmur sarıl sarıl akıyor damlardan.” «Жамгыр үйдүн чатырынан шар-шар агып жатат». (S.F.Abasıyanık) ж.б.

2. Элес тууранды сөздөр жана алардын маанилик топтору

Элес тууранды сөздөр «заттардын, көрүнүштөрдүн, кыймыл-аракеттин, кулк-мүнөзүн ж.б. көзгө көрүнгөн кандайдыр бир элесин туюндурат⁴» да, **өздөрүнүн пайда болуш жагдай-шарты жана семантикасы** боюнча табыш тууранды сөздөрдөн айырмаланат. Табыш тууранды сөздөр, жогоруда белгилегенибиздей, чындыктагы табигый дабыштар менен ажырагыс байланышта болуп, аны тикедентике тууроодон жаралат да, угуу сезимине негизделет анын натыйжасын туюндурат. Ал эми элес тууранды сөздөрдө мындай табигый тууроонун элементи, белгиси болбойт, алар чындыктагы көзгө көрүнгөн ар кандай кыймылдын, келбет-көрүнүштүн элесин туурап көрсөтөт⁵ жана көрүү сезимине негизделет. Ошондой эле элес тууранды сөздөр маанилик жактан табыш тууранды сөздөргө караганда татаал келет, анткени кандайдыр бир элес ичтен жиктелип бөлүштүрүлбөйт, толугу менен кандай турпатта кабылданса, ошол боюнча бүтүндөй чагылдырылат⁶.

Заттын элесин туурап туюндурганына же мааниси боюнча элес тууранды сөздөрдү төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүп кароого болот:

2.1. Өтө тез, көз ирмемде пайда болгон жана болуп өткөн жарык кубулуштарынын, ошондой эле тез аранын ичинде болуп өткөн кыймыл-аракеттин, капысынан а леки-заматта өзгөрүүгө

⁴ Абдулдаев Э. Кыргыз тили, Бишкек. 1998, 231-б.

⁵ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (Морфология). Бишкек, 1997, 265–б.

⁶ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (Морфология). Бишкек, 1997, 265–б.

кабылган ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж.б. элесин туюндурган сөздөр. Демек, мындай сөздөрдү заттардын кыймыл көрүнүшүнүн элесин туюндурган сөздөр деп атоо шарт. Алар жөнөкөй да, кош сөз түрүндө да колдонула берет жана өйдөдө белгилегенибиздей, өтө тез өтүүчү кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет.

Мисалы: жарк (*par*), жарк-журк (*parıl parıl, pırıl pırıl*), жалт (*ani faaliyet, çabuk hareket*), жалт-жалт (*ansızın, beklenmedik bir anda*), жалп (*ani bir hareketle, birdenbire*), жалп-жалп, мөлт (*pıtır pıtır göz yaşının akması, yıldırımak*), солк (*aniden hareket etmek, sallanmak*), шарт (*acelece çabucak yapılan keskin hareketi bildirir*), шап (*şıp diye, ansızın*), шып (*çabucak hızlıca yapılan iş*) шылк (*beklenilmeksizin ve hızlıca düşmek*), булт (*yerinden fırlamak*), кылт (*aniden, birdenbire*), чан (*süratli, çevik hareket yapma*), чын (*hızlıca olan ve yapılan hareket, göz yaşının çıp çıp damlaması gibi*) ж.б.

Бир тетигин бураса, жарк (par diye, birdenbire), _ дей түшөт шаар бүтүн (Т.С.); Элес көпүрөдөн өтө бергенде гана, жылт этип (göz yumup açınca ve ansızın yapılan hareketi ifade eder ve ateşin birden parlayıp sönmesi ve güneşin bir görünüp sonra batıvermesi) көздөн кайым болду. (Н.Б.); Батыштан лен-лен (rüzgarın birden şittetini artırması) соккон жумшак желге тумшукту тосуп жаткың эле келет (М.Э.); Өлгөн топоздун денесин бири-бирине шана-шүна (çabucak, hemen) ыргытышып бүткөндөн кийин, аны ортого коюшуп, терисин заматта шанылдатып (anında, hızlıca) сыйрып жиберешти. (Э.Ө.); Кадамдан жазбай какая (mağrur ve kibirli bir tavır takınmak) кирдим. Тегерек үстөлдө отурушкан бир топ киши мени эле күтүп жаткандай шар (birden bire) тура калды. (М.Н.); Жаныбардын көздөрүнөн жаш кадимкидей мөлт-мөлт (gözlerinden parlayıverip, yaşları aktıverdi) этип

тамчылап жатты (Т.К.); Жанындагы жигиттерден жалп-жалп(ansızın,birdenbire) деп эки замат түшүп калды (Т.К.)ж.б.

Түрк тилинде колдонулушуна да мисал келтирилди: “*Bütün gözler sakar, şimşekler gibi parlıyordu.*” «Бардык көздөр чагылышып чагылгандай жаркырап жатты.» (А.Ş.Hisar). “*Gözlerimin içinde diyecek kadar yakınımda bir alev parladı.*” «Көзүмдүн ичинде дегенчелик жакын жерде бир алоо жаркырады» (R.N.Güntekin). “*Pof diye gaz parladı ve zaten seyrek olan kirpiklerimi ütüledi.*” «Лан этин газ жаркырап жанып, ансыз деле сейрек болгон кирпиктеримди күйгүзүп кетти». В. Felek). “*Feride'nin yüzünde bir çocuk sevinci parladı.*” «Фериденин жүзүндө жаш баланыкындай сүйүнүч жаркырады» (R.N. Güntekin). “*Derdini anlayan birini bulmak sevinci küçük gözlerini parlatmıştı.*” «Дартын түшүнгөн бирөөнү тапканына сүйүнүп, көздөрү жаркырай түштү» (H.E. Adıvar). “*Suların kenarında Sarayburnu içli, hisli ve sırlı bir nur içinde parıldar.*” «Суунун жээгинде Сарайбурну сырлуу бир нур ичинде жаркырайт». (А.Ş.Hisar). *Kızın yolunu beklerken karardıklarını, gölgelendiklerini, sonra kız gelince sevinçle ışıldadıklarını görmüştü.*” «Кызды жолдо күтүп, кыз келгенде сүйүнүчтөн көздөрү жарк эткенин байкады» (N.Cumalı). “*Bütün gözler onun gittikçe artan parıltısıyla kamaşmış gibiydi.*” «Бардык көздөр анын барган сайын артып бараткан жаркырагынан уяла түштү» (Y.K.Karaosmanoğlu). “*Bugün böyle, yarın şöyle derken, hiç olamadığı bir adam oldu; geveze, övünme meraklısı, ağzına geleni pattadak söyleyen!*” «Бүгүн мындай, эртең тигиндей деп жатып, такыр күтүлбөгөн бир киши болуп чыга келди: жаагын жанган, мактанчаак, оозуна келгенди шарт айтып салган бетке чабар!» (A. İlhan). “*İşte böyle bir gün adamın hastasını şakkadak suratına vururlardı.*” «Мына ушундай күндө

кишинин оорусун бетине шарт айтын салышчу». (Ö. Seyfettin).
“Saçlar, vücut öldükten sonra da bir zaman canlı bir parlaklıkla dalga dalga yaşamakta ve büyümekte devam ederler”.(R.N. Güntekin);
“Sabahleyin pırl pırl bir güneşle uyanırdı”. Эртең менен жаркыраган күн менен кошо турчу» (S.F.Abasıyank). “İlk damlası dudaklarında sütün / Pırl pırl ilkbaharlı görüntün.”- «Эриндериндеги сүттүн алгачкы тамчылары, жаркылдаган жаз сыяктуу көрүндү». (F.Налисі). «Olta iğnelere takılmış, balıkları gümüş çırpınışlarıyla denizden ışıl ışıl çıkıyor». «Кайырмактын илгичтерине илинген балыктар күмүш түстүү жоондору менен туйлашып, деңизден тыпыр-тыпыр чыгып жатышты». (Y. Z. Ortaç) ж.б.

Үстүртөн караганда, бул топтогулардын мааниси жөнөкөй көрүнгөнү менен, терең териштире келгенде алардын семантикалык түзүлүшү татаал экендигине ынанабыз. Бул жагынан алганда, алардын айрымдарынан төмөнкүдөй өзгөчөлүктө белгилөөгө болот:

1) **энантиосемиялык касиет;** 2) **көп маанилүүлүк.** Анда төмөнкү сөздөргө көз жүгүртүп көрөлү: **Жарк, жылт, жулт, жалт, жалп.** Бул сөздөр кандайдыр көрүнүштүн, элестин боло калышын же, тескерисинче, жок боло калышын гана туюндурбастан, карама-каршы процесстин бир маалда болуп өткөндүгүн да билдирет. (албетте, мындай кырдаалда кайсы бир маанини үстөмдүк кылаары бышык). Айталы, жалт сөзү, негизинен, кыймыл-аракеттин тез арада, чукул, дароо, ошол замат боло калышын (Артына **жалт карап** алып, шордуу Батийна жаш баладай эчкирип ыйлап жиберди – Т.С.) жана жаркылдаган оттун, нурдун элесин, жалтылдаган нурдун чагылышын ж.б. (Бир тартылган ширеңке **жалт** дей түшүп кайра өчкөн – Т.С.) көрсөтүүдө, туюндурууда колдонулат. Көрүнүп тургандай, мындагы

семантикалык өзөк – «өтө чукул арада, көз ирмемде боло калыш», бирок ушул эле маалда боло калыш процессинин өзүндө жок боло калыш процесси да бар, анткени өтө тез, көз ирмемде болуп өтүүчүлүк ушул процесстин бир учурда болуп өтүшүн шарттайт.

Мөлт сөзүнүн мааниси «КТТСта⁷» мындайча чечмеленет. «Мөлт: мөлт этүү же мөлт-мөлт этүү - тунук, мөлтүлдөгөн тамчы сыяктуу көрүнүштө болуу. *Уркуянын көз жааштары мөлт-мөлт этип буурчактайт.* «*Urkuyanin gözlerinden yaşlar pıtır pıtır edip akıyor*». (Н.Б.). *Кез-кез аттын кулагынын түбүнөн мөлт-мөлт этип тер тоголоном.* «*Bazen atların kulağının dibinden sıtır sıtır ter damlıyor*». (Т.С.)⁸ ж.б. Демек, мында да мөлт этүү, т.а., көрүнүү, пайда болуу процесси башкы орунда турат, бирок жакшы баамсала турган болсок, мөлт этип көрүнүүнүн пайда болушунун өзүндө да мөлт этип жок болуу, процесси да камтылган, ошондуктан **мөлт-мөлт** этти дегенде биз көбүнчө пайда болуу менен катар жок болууну да түшүнөбүз.

Жарк сөзүн биз, негизинен, жарык кубулуштарына байланыштырып карайбыз, мында да пайда болуучулук менен ошол замат өтүп кетүүчүлүк процесси катар жүрөт, бирок өтүп кетүүчүлүк дегенди өчүп калуучулук деп бир беткей түшүнүүгө болбойт, бул жерде пайда болуучулук өтө тез арада пайда болуп, өтүп кетүүчү касиети жөнүндө сөз болушу керек. Бул – бир.Экинчиден, **жарк** сөзү бир гана жарыктын эмес, а «нурдун таралышын, чагылышын же кандайдыр бир өңдүн, түстүн чагылышкан сыяктуу болуп жалт-жулт этишин, жаркылдап тез көрүнө калышын билдирүүдө⁹» да колдонулат:

⁷ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984.

⁸ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984. 435-б.

⁹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе, 1984. 313-б.

Улам көтөргөн сайын алардын кеткендери жарк-журк этип күнгө чагылышат. «*Tekrar götürdüğü zaman onların kazmaları par pur edip güneşi yansıtıyor*». (Т.С.); Төшүндө жарк-журк этти ордендери «*Göğsünde madalyaları parlıyordu*» (А.О.) ж.б.

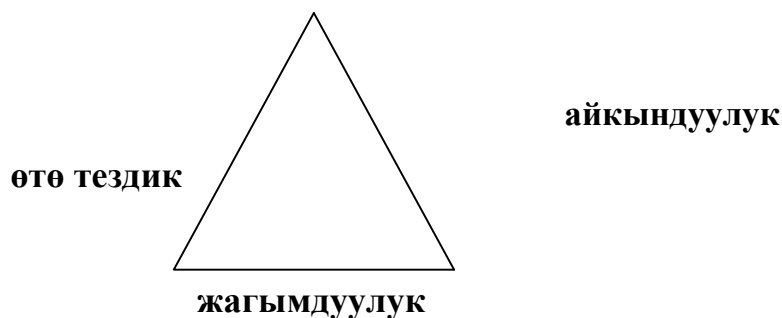
Ал эми жарк элес-көрүнүшүн өзүндөгү өтө тез болуучулук жана айкындык, дааналык касиети, аны туюндурган жарк сөзүн семантикалык өзгөрүүгө, жылышка алып келгенде, натыйжада ал кандайдыр бир окуянын, кубулуштун тез, ылдам боло калышын, кескин түрдө жана айкын көрүнүшүн¹⁰» билдирүүдө да колдонула баштаган:

Азаттуу оор күн кетер, Азаттык бир күн жарк этер. «Özgürlük bir gün parıldar». (Б.А.); *Кутурган желдеттерди жексендедик, жарк этип күчөп күйдү азаттык шам*. (А.Т.) ж.б.

Кайсы эл болбосун жарыктын өзүн кандайдыр бир жагымдуу, жайдары нерсе катары кабылдап, аны оң баалашат. Дал ушул оң баа, т.а., жагымдуулук касиет да, жарк сөзүнүн маанисинин кеңейишине түрткү болгон:

Бактыбек апасын көрөр замат жарк этип күлүп койду. (Н.Б.); *Жарк этип тамашалуу күлүп койду; Өмүрдүн көп жомогун айтып келип*. (А.Т.) ж.б. Көрүнүп тургандай, мында **жарк** сөзү дагы бир жаңы мааниде жаркылдаган жайдары мүнөзү, шаттыкты билдирүүдө колдонулду. Жыйынтыктап айтканда, **жарк** сөзүн семантикалык жактан төмөнкүдөй үч бурчтук катары карасак болот:

¹⁰ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984. 313-б.

2.2. Элес тууранды сөздөрдүн экинчи чоң тобун заттардын кыймылдык көрүнүшүн туюндурган сөздөр түзөт да алар «адамдын, айбандардын, жан-жаныбарлардын, же болбосо алардын дене-мүчөлөрүнүн кыймылын, ошондой эле кыймылда болгон ар кандай заттардын көрүнүшүн элестетип¹¹» көрсөтөт: калч-калч (*titremeyi ifade eden yansıma kelime, tiril tiril titremek*), серең-серең (*tavşan kulakları gibi sivrilip durmak*), эрбең-эрбең (*yürümek, kımlandanmak küçük bir şey hakkında yahut uzakta bulunan ve onun için küçük gözüken şey hakkında*), койкоң-койкоң (*hareketlerinde zarif ve nazik olan; hayvanlar için de kullanılabilir*), сороң-сороң (*ansızın dışarıya çıkmak, sivrilip durmak, yukarıya doğru çıkık durmak*), сорок-сорок (*çıkı duran, sivrilip duran*), дердең-дердең (*heyecanlı ve dövüşmeye hazır bir halde bulunan kabaran, şişen*), дурт-дурт (*sıçramak*), балчаң-балчаң (*şişman insanların ağırlıklarıyla yere basmalarını tasvir eder*), балпаң-балпаң (*ağır ve sallanarak yürümek*), бырбың-бырбың (*ağlamalı ve buruşmuş bir yüz şekile almak*), мыйтың-мыйтың (*kısa boylu kişilerin duruşunu ve yürüyüşünü tasvir eder*), арбаң-тарбаң (*dimdik bükülmeden yürümeyi tasvir eder*), илең-салаң (*yavaşça, ağır, gevşekçe, istemeyerek yapılan hareketi tasvir eder*), делдек-делдек (*dimdik duran kulakları olan ve burun kanatları kabarık olan kişileri tasvir eder*) солк-солк (*esnek, uzayıp kısalabilecek varlıklar ve gelişim çağındaki delikanlılar için söylenir*) ж.б.:

¹¹ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (Морфология). Бишкек. 1997, 266–б.

Калч-калч этип чабармандын тиши-тишине тийбей, кадимки үшүгөндөй болду. (Т.К.); **Кылак-кылак** этип ак жибек көйнөгүнүн гана этеги желбирейт. (Т.С.); **Шалак-шалак** дей түштү. Көзүнүн муштуму Мадалынын жонуна. (Н.Б.); Басса **солк-солк** этип буралып турганын айтсаң. (Т.К.); Мен аязатамын, **балпаң-балпаң** басамын. (К.Ж.); Кыргызол дабышты чебер тыңшап, **койкоң-койкоң** эте калды. (Ж.Л.); **Арбаң-арбаң** эткен бирөө бар, ким экенин тааный албай турам. (А.Т.); Тик жакалуу боз кемселенин этектери **делдек-делдек** этет. (Н.Б.) ж.б.

Түрк тилинде болсо, raytak raytak (эки жакка теңселип, өрдөк сыяктуу басууну түшүндүрөт). Çocuk hızlı, **raytak** adımlarla parkın karısına doğruldu. «Бала бат-бат, **майтаң-майтаң** кадамдары менен парктын эшигине бурулду». (S.F. Abasıyanık). **Bel bel** (түшүнүксүз кароону түшүндүрөт, фразеологиздерде жолугат) Bol bol uyuen, bel bel bakar. «Көп-көп жеген, **аңырайып, аңкайып** карайт». (Макал). **Kasım kasım kasılmak** (көтөрүлүү, менменсинүү, көкүрөк кагуу) «Herkesin **kasım kasım kasıldığı** buz gibi bir davetti». «Көпчүлүктүн бой көтөрүп, **менменсинүүсү**, бири-бирине болгон суук мамиленин башаты эле» (Ds). **Kös kös** (башы денесинен алдыда, оңго-солго карабастан, чарчаңкы, капалуу, ойлонуп бараткан бир адамдын элесин берет). «Acı bir şey söylememek için bir kaç kere yutkunduktan sonra başını eğdi ve **kös kös** aşağı inmeye başladı». «Ачуу бир сөз айтпаш үчүн мукактанып бир канча жолу башын ийип, **шылкыйып** ылдый түшө баштады». **Mel mel, melül melül** (муңайым, санаркан кароо) «Beni aldatırsan doyma yaşına»/ «Gez benim aşkımla gel **melül melül**» «Мени алдасаң жашыңа тойбо/ Менин сүйүктүүм сейилде да **санааркан, капалуу** кел». (Karacaoğlan); Tir tir titremek, (аябай катуу үшүгөндө, катуу

корккондогу абалды түшүндүрөт) «*Vüçudu tir tir titriyor, dişleri birbirine çarpıyordu*». «Денеси dur-dur деп титиреп, тиштери бири-бирине тийишип жатты».(H.Taner). Calımlı calımlı, gırs gırs. (Бой көтөрүү, менменсинүү, өзүн эч кимге теңебөө.) *Kazım Bey calımlı calımlı çıktı, gitti*. Казым мырза дердең-дердең, боюн көтөрүп, чыгып кетти.(F. R. Atay).Dımbıl dımbıl. (Өтө толуп кеткендиктен басканда эттеринин ары-бери чайкалышынан далдан-далдан деп баскан көрүнүштү баяндайт.)-(Ds). Bıdıl bıdıl, bıdık bıdık, (жаш балдардын серен серен эрбен эрбен жүрүшүн түшүндүрөт)-(Ds). Zongul zongul (баскысы келбей илең – салаң жүргөн адамга карата айтылат) -(Ds). Sendeleye sendeleye “Her ikisi de,birbirinin ardı sırası, sendeleye sendeleye gidiyorlardı”. «Экөө тең бири-биринин артынан катары менен термеле-термеле кетип баратышты. »- (Y.K.Karaoşmanoğlu). “Safa, küçük, çarpık çurpuk vüçudu, koca kafası, minarede sela verir gibi etrafa çınlayan sesiyle konağın imamı Şadan mollayı hatırlıyordu.” «Сафа кичинекей, эрбен-сербен денеси, чоң башы мунарада салам берип жаткандай айланага жаңырган үнү менен имараттын имамы Шадан молдону эстеди.»(H.E.Adıvar) “Sarsak sursak bir yürüyüşle cenaze sahibine sokulur.” «Илең-салаң басып, жаназанын ээсине жетти». (H. R. Gürpınar); ж.б.

Азыркы түрк тилинде тууранды сөздөрдүн башкы формаларына уланган кээ бир мүчөлөр тууранды зат атоочтун өтө тез, көз ирмемде пайда болгон жана болуп өткөн жарык кубулуштарынын, ошондой эле тез аранын ичинде болуп өткөн кыймыл-аракеттин, капысынан алек-заматта өзгөрүүгө кабылган ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн маанисин өзгөртүп элес тууранды сөз жасайт.

-adan, - eden мүчөсү менен жасалган сөздөргө мисалдар төмөнкүлөр;

dangadan (dangadan at-, Ds) ойлонбостон сүйлөп коюу, **darpadan** (дароо Ds), **fassadan** (дароо шишип кетүүнү билдирет, Ds), **faradan** (куштардын шар этип учуусу), **hartadan** (катуу тиштеп алууну билдирет, Tsöz), **gürpeden** (дароо, Ds), **küteden** (байкоостон уруп жиберүү, Ds), **zingadan** (тык этип токтоп калуу, отуруп калуу, Tsöz) ж.б.

-adak, -edek мүчөсү

Hoppadak : Дароо: “*Bu cadı lakırdısını duyunca ben de hoppadak inanıvermedim.*” «Бул жезкемпирдин үнүн укканда мен дароо ишенип калдым.»

(H.R.Gürpınar).

Küttedek :Күтүлбөгөн жерден дүңк этүү: “*Bir ara küttedek bir şeye çarptık.*” «Аңгыча дүңк эттин бир нерсеге урундук.»(Ö. Seyfettin).

Loppadak : «Лоп» деген үн чыгаруу: *Et loppadak yere düştü.* «Эт булк этин жерге түштү». *Koca dolmayı loppadak ağzına attı.* «Тамакты ан этин жутуп койду».

Şappadak : Чоп эттире: “*Sonra şappadak alnımdan öpersin.*” «Анан чоп эттире чекемен өбөсүң.» (E.E.Talu).

Pattadak . : Дароо, аңгыча, күтүлбөгөн жерден: “*Bugün böyle, yarın şöyle derken, hiç olamadığı bir adam oldu; geveze, övünme meraklısı, ağzına geleni pattadak söyleyen!*” «Бүгүн мындай, эртең тигиндей деп жатып, такыр күтүлбөгөн бир киши болуп чыга келди: жаагын жанган, мактанчаак, оозуна келгенди шарт айтып салган бетке чабар!»(A. İlhan).

Şakkadak: Күтүлбөгөн бир учурда, дароо: **Şakkadak** düşüp bayıldı. «**Шарт эле** кулап түшүп, эсин жоготту.» “İşte böyle bir gün adamın hastalığını **sakkadak** suratına vururlardı.” «Мына ушундай күндө кишинин оорусун бетине **шарт айтып** салышчу.» (Ö. Seyfettin). ж.б;

Мисалдарда көрүнүп тургандай, бул топтогу элес тууранды сөздөр, негизинен, кош сөз түрүндө колдонулат, бирок этиш жасоочу мүчөлөр уланганда, жөнөкөй түрүндө, жекече туруп да колдонула берет:

Бир саамга **балтаңдашып**, төртөө аны тегеректеп басышты. (Э.Ө.); Ал көздөрүн **кыбыңдатып**, алжайган оозун араандай ачып, **кыңкылдаган** үнүн кыска чыгарып, жерде жаткан топоздун санын килейген колу менен **шарт** жулуп алды. (Э.Ө.); Ээрчитип чаарчыгын кайта качты, кулагын **делдеңдете** ыкчам желип. (А.Т.); Бирдеме болсо эле өзүңдү кармай албай **сорондоп** чыга калмай адатың бар. (А); Бурмаке **бөкчөңдөп**, күчү жок бутун араң шилтеп баратат. (М.Э.) ж.б.

3. Туюм тууранды сөздөр

Тууранды сөздөрдүн өзүнчө тобуна туюм сезиминин негизинде пайда болгон тууранды сөздөрдү кошуп, аны туюм тууранды сөздөрү деп атасак болот. Бул топтогу сөздөр кыргыз жана түрк тилинде алигиче атайын изилдөөнүн объектиси болбой, өз алдынча териштирилбей келет, ошондуктан алардын айрымдары табыш, айрымдары элес тууранды сөздөр катары каралып жүрөт. Кыргыз окумуштуусу, проф. Т. Садыков кийинки мезгилде гана бул кенемтеге атайы назар буруп, туюм тууранды сөздөрдүн кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп өзүнчө карап, анын табият- маңызын ачып

берүүгө далалат жасагандыгын бул жерде атайы белгилей кеткибиз келет¹².

Туюм тууранды сөздөрү кулакка угулган дабышты же көзгө көрүнгөн элести туурап көрсөтпөйт, алар адамдын сезим туюмдары кабылданган факты, таасирди туурап көрсөтөт. Айталы, бур-р калтырган факты мурдубуз, тыз, зырр калтырган факты кайсы бир дене мүчөбүз (*баши, бет, жүрөк, ж.б.*) сезебиз жана кабылдайбыз. Кыскасы, алар адамдык д е н е, ж ы т, д а м, сезимдери менен байланышат да, негизинен, адамдарга, адамдаштырылган жаныбар-каармандарга (мисалы, Ч. Айтматовдун «Гүлсарысына», элдик кошоктогу иңгенге ж.б.) таандык болуп айтылат жана сан жагынан өтө чектелүү келет:

болк-болк (*gürp gürp, güm güm*), **бур-бур** (*mis gibi kokmak*), **былк-былк, былп-былп** (*bilk bilk*), **зыр-зыр** (*ödü kopmak*), **зырп-зырп** (*gürp gürp, küt küt kalbin çarpması*), **лук-лук** (*zonk zonk*), **зың-зың** (*çınlamak*), **тыз-тыз** (*cız et-*), **сыз (+ла)** (*sız+la*) ж.б.

Мисалдар:

а) **зыр-зыр, зырп-зырп**: *Жүрөк сыздайт, жүлүндөрүм зырпылдайт. Сен жолугуп мен ал – күчтөн кеткенде. «Kalbim sızlar, iliklerim de sızlar, bir seni gördüğümde birde güçsüzlüğümde».* (Ж.К.); **Зырп эме** түштү жүрөгү бычак менен ургандай. «*Biçakla vurduğu anda kalbi sızladı*». («Мендирман»); Башым **зыр-зыр** этип, тим эле жаныңды көзүмө көргөзүп жатат. «*Başım zonk zonk edip, ağrıdan canım burnuma geldi*». (К.О.) ж.б.

Мисалдардагы **зыр** сөзү зырп эткендей, тыз эткендей дүүлүгө түшкөн сезимди (2-мисал), сыздатып-какшатып оору калтырган

¹² Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (Морфология). Бишкек. 1997, 265–268-б.

туюмду (3-мисал) билдирсе, **зырп** сөзү деле тыз эте түшкөндөй, сыздай түшкөндөй сезимди туюндурат. Демек, **зыр** жана **зырп** сөздөрү маанилери жагынан бир-бирине өтө жакын турат, бир гана **зыр** сөзүнө айырмалоочу **п** тыбышынын кошулуп айтылышы менен калтырган таасир-тактын кескиндүүлүгүн жана күчтүүлүгүн кошумчалап көрсөтөт.

б) болк: Бул сөз чочуганда, корккондо, күтпөгөн жерден бир нерсеге кабылганда ж.б. кырдаалдарда жүрөктүн катуу козголо түшкөн абалын, солк эте түшкөн абалды туюндурат: *Мурун туюп ойгонуп, **болк-болк** этет жүрөгүм (А.Т.); Экзамен эртең башталарын, ага эч бир даярдыгы жок экендигин эстегенде жүрөгү **болк эте** түштү.* («А») ж.б.

в) сыз (+ла): зыркыратып катуу ооруткан дарт калтырган таасир такты көрсөтөт: *Башы ооруп, балтыры **сыздабагандын** эчтеме менен иши жок. (М.) Күндөп издейт боз иңген ак ботосун, түндөп издейт боз иңген ак ботосун, **зарлап** издейт боз иңген. Кайдасың, карагөз ботоюм? Эмчегим **сыздап** сүт агат; аягым ылдый **сарыгат**, ботом. Кайдасың!.. (Ч.А.) ж.б.*

г) бур: Бир нерседен келген кандайдыр бир (жагымдуу же жагымсыз) жытты, анын аңкып тургандыгын, кескин түрдө жыттангандыгын, каптагандыгын туюндурат: *Ууз кымыздын жыты жакын отурган Элебестин мурдуна **бур дей түштү.** (Т.С.); Алымбектин оозунан ичимдиктин жыты **бур дей түшкөндө**, аны суктана карап турган Канымдын көңүлү кайт боло түштү. («БТ»); Терезеде жаңы ачылган гүл турат, Терebelге жыпарын чачып буркурап. (Ж.К.) ж.б.*

Түрк тилинде келтирилген мисалдар төмөндө берилди:

а) **Zonk zonk (лук лук):** *Кан тамырлар соккон сыяктуу үзүк үзүк оорушу жана лукулдашы; Лукулдоонун өтө катуу болгондугун түшүндүрүү үчүн колдонулат: Zonk zonk zonklamak; Дененин бир жеринин өтө катуу лукулдашы.*

«Uyuymuyor, başının zonkladığını duyuyor evini düşünüyordu».
«Уктай албады башынын зүңкүлдаганын сизди, үйүн ойлоп жатты».
(Ö Seyfettin).

«Sağ koluma bir ok saplanmıştı sanki bir yerden bir sinir zonk zonk atıyordu».

«Сол колума бир ок тийген сыяктуу денемдин бир жеринен бир нерв лук лук атып жатты». (N. Eray).

“Dişlerini sıkmış, şakakları zonklu, alnında yağlı ve kınalı ter damlacıkları”. «Маңдайым кысылып, лукүлдайт чекемде боектуу тер тамчылары». ж.б.

б) **Sız+(la-) «Сызда» , Sızlat- «сыздат» , sızı «Сыздоо» :** *“Bilmem kimden işitmişim, bir adamın nasırı sızlarsa hava bozarmış.”* «Билбейм, кимден укканымды, бир кишинин көңүлү бүзүлса, аба-ырайы бузулат экен.» (B.Felek). *“Kafa kemiklerine varıncaya kadar her yanı sızlıyordu.”* «Баш сөөктөрүнө чейин бардык жагы сыздан жатты». **Sızlat- «сыздат»:** *“Nerime’yi hatırlamak içimi derin derin sızlattı.”* «Неримени эстөө ичимди тереңден сыздатты». (H.E.Adıvar). **Sızı :** «жеңил ооруу» : *“Eli yarama dokunur dokunmaz bütün sızlarım birden dinivercek”.* «Колу жарама тийип-тийбес бардык жеңил оорууларым сыздатат». (Y.K.Karaosmanoğlu). *Жан-дүйнө ооруусу: “Depremelerin acısını sızısını belirtmek de adı sanı bilinmez köylü şairlere düşer.”* «Жер

титирөөлөрдүн кайгы-капасын билдирүү аты белгисиз айылдык ырчыларга жүктөлөт». (B.R.Eyuboğlu) ж.б;

в) Güm güm atmak «болк болк согуу», Güp güp atmak, küt küt atmak: «Жүрөктүн толкудануудан бат-бат согушу», Gümbürtü «дүңгүрөө» Күтүлбөгөн жерден жаңырган жана тереңден келген жарылуу, катуу күрү-гүү- (Tsöz). «Göğsünün nasıl güm güm attığını farkeder, ne olur diye merakla düşmekten kendini alamazdı.» «Көкүрөгүнүн кантип дүк-дүк соккондугун айырмалаганда эмне болот деп тынчсыздануудан өзүн алып кача албады».

(N.Cumalı). «Sessizlik öyle yoğun ki, haniyse yüreklerinin gümbürtüsünü işitiyorlar.» «Ушундай тынч болгондуктан, жүрөгүнүн дүкүлдөгүн уга алышууда».- (A.İlhan). «Yüreğim küt küt atmağa başlıyor, dilim, ağzımın içinde kırkuru oldu ; kulaklarım uğulduyor.» «Жүрөгүм дүк-дүк сого баштады. Тилим оозумдун ичинде курган кетти: Кулактарым дүүлдайт.»(Y.K.Karaoğlu). ж.б;

г) Sız etmek «ЖЫЗ» 1. жыз деп үн чыгаруу 2. жараны көрөр замат жүрөгү жыз этүү, оорусун сезүү.

д) Çınla- «зың, зыңылдайт» Çın diye ses çıkarmak: «Kulaklarımda bir dünya nağmesi / Bir büyük çalgı var içimde çınlar. «Кулагымда дүйнө ыры / бир чоң аспап бар ичимде зыңылдайт.» (A.K.Tecer). ж.б

е) Çarpıntı «жүрөктүн согушу, бат-бат согуу “Müthiş bir kalp çarpıntısı ve korku ile kanepeden kalktı”. «Дүкүлдөгөн катуу жүрөк кагышынан жана коркунучтан ордуна турду». (S.F.Abasıyanık). ж.б.

ж) Tip tip (дүк дүк) «жүрөктүн жеңил согушу». «Yüreği tip tip atıyor». «Жүрөгү дүк дүк согуп жатат». «Kuşun yüreği tipirdiyor.» «Куштун жүрөгү дүкүлдөйт.» ж.б.

Туюм тууранды сөздөрү колдонулуш чөйрөсү жагынан ар кандай келет: айталы, бур-р сөзү мурунга карата гана айтылса, тыз сөзүнүн колдонулуш чөйрөсү кеңири экендигин көрөбүз. Бул сөз негизинен, бир нерсе менен сайып жибергенде, же чымчып алганда пайда болгон кескин жана күчтүү туюмду билдирет да, дене мүчөлөрүнүн дээрлик баарына (баш, кол, бут, көз, жүрөк ж.б.) колдонула берет. Буга академик Ю.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» алынган төмөнкү мисалдар күбө боло алат:

1. Сол көзүм **тыз** дей түштү; 2. Ысык жарма эрдин **тыз** күйгүзгөн; 3. Жүрөгү тикенек сайгандай **тыз-тыз этет**; 4. Тикендей **тыз эттире** сөз келтирет; 5. Жаагы **тыз дей** түштү; 6. Ичи **тыз дей** түштү. Муну менен катар **тыз сөзү** өтө катуу суук, ысык же уялуу калтырган таасир – такты да туюндурат: *Сууктан көк муштум болуп тоңгон Азат үйгө киргенден бир аздан кийин эки бети албырып, **тызылдап** чыкты. («Ж»); Деги сенин ал жоругуңа **эки бетин кызарып**, кичине тызылдадыбы, ыя?! (О.А.) ж.б. Бул бир. Экинчиден, **тыз** сөзүндөгү кескиндүүлүк, өтө дык мааниси, өз кезегинде, бул сөздүн маанисин кеңейтип элес тууранды сөз катары колдонулушуна өбөлгө түзгөн: *Акылбекти көргөндө Эсенбай **селт эте түштү** да тыз койгон бойдон жөнөдү. (С.Р.) ж.б.**

2.Биз жогоруда туюм тууранды сөздөрдүн айрымдары табыш, айрымдары элес тууранды сөздөр катары берилип жүргөндүгү жөнүндө айтканбыз. Чындыгында, бул бекеринен эмес, анткени айрым туюм тууранды сөздөрдө же табыш, же элес тууранды сөздөрдүн белгилери да бар экендиги ачык байкалат, буга ынануу үчүн төмөндөгү мисалдарга талдоо жүргүзүп көрөлү: **бур-бур, зың-зың, дүр-дүр.** Мында **бур-бур** тууранды сөзү «КТТСда» элес тууранды сөз катары

биринчи берилет да, мааниси төмөнкүчө чечмеленет: «Түтүндүн, чаңдын, буунун ж.б. бурулдап көтөрүлүшүн, түрмөктөлүп уюлуп чыгышын билдирүүдө колдонулат: *Паровоздун түтүнү бүр-бүр этип чыгып жатты*». (Бул сөздүн туюм тууранды сөз катары колдонулушун өйдөдө айтканбыз, аны кайрадан кайталоонун бул жерде эч кандай кажети жок). Биздин оюбузча, аталган сөз адегенде туюм тууранды сөз катары колдонулган да, андагы кескиндүүлүк, өтө тездик мааниси элес тууранды сөз катары колдонулушуна шарт түзгөн.

Ал эми өтө дыкаттык менен карай турган болсок, **дүр** сөзүндө дабыштын да, элестин да, туюмдун да, үчөөнүн тең белгиси байкалат, айталы, анын биринчи маанисинен дабышты да, элести да ачык байкайбыз. Мындай учурда ал «оттун дүрт эте тез тутангандыгын, кыймыл-аракеттин күтпөгөн жерден бат эле жапырт болушун билдирүүдө колдонулат. *Дүр этип от күүдү. Дүр этип кой козголду, эчки мааран.* (Ж.Б.)¹³». Көрүнүп тургандай, мында биринчиден оттун дабышы (дүр) да тутанып жаткан оттун элес – сүрөтү (көз ачып жумгандай тез арада өткөндүгү) да бар. Ал эми дүркүрөгөн, күрүлдөгөн дабышты туюндурган экинчи маанисинде элес байкалбайт, т.а. мында ал дабышты гана туурап көрсөтөт: *Аңгыча зоо жаңырып дүр-дүр этет.* (А.О.) *Самолет дүр этип үчүн өттү.* Үчүнчү маанисинде («дүүлүккөн сезимдин пайда болушун билдирүү») болсо туюм да, дабыш да бар, бирок дабышка караганда туюм басымдуулук кылат: *Чегирткенин бүткөн бою дүр этип, кетенчиктей берди:* (Т.С.); *Бул ачуу ышкырык жолоочунун сезимин дүр эттирет.* ж.б. (Т.С.)

¹³ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984. 276-б.

Зың тууранды сөзүнүн кош маанилүүлүгү (**дабыш жана туюм**) анын маанисин чечмелей келсек эле ачык көрүнөт:

1. Кере тартылган кылды, зымды ж.б. кагып жиберүүдөн улам чыккандагыдай чыккан дабышты билдирүү: *Сермелип тынбай бешилик, Зыңгырап жатат чертилип.* (Ж.Б.) Бул жерде белгилей кетчү бир жагдай: **зың** сөзү чымын-чиркейлердин дабышын да туурап көрсөтөт жана бул кырдаалда табыш тууранды сөз болуп саналат. *Чиркейлерин зыңылдап таң аткыча уйку бербеди.* (А.М.)

2. Баштык **сыздап-зыркырап**, сайгылаша кеңгиреп ооругандыгын билдирүү: *Эртеси башы зыңгырап, булчуңу да эс албай шахтерлор шахтыга кайра түшүп кетчү.* ж.б. (С.С.)

Бул жерде дабышты тууроо туюмду тууроого көчүрүлгөндөй сезилет, зың-зың эткен дабыш оорунун абалына, ал ооруу калтырган таасир – такка кайсы бир деңгээлде дал келип жаткандай туюм калтырат же адам дал ушундай кабылдайт.

Албетте, биз жогорудагыдай чечмелөөбүздү тангыс чындык катары таңуулагыбыз келбейт, тескерисинче, аны биз азырынча божомол катары гана танып жатабыз. Андыктан мындай көп маанилүү сөздөрдүн генезисин терең териштирип, толуктап тактоо келечектин иши деп ойлойбуз. Деги эле алдыбызда тилибиздеги туюм тууранды сөздөрдү толук жыйнап, ал материалдарга конкреттүү элес тууранды сөздөргө карата карым-катышын териштирүү, булар менен болгон жалпылык, өзгөчөлүгүн, тилдик өз алдынча кубулуш экендигин аныктоо, кыскасы, табият маңызын терең жана ар тараптуу ачып берүү милдети тургандыгын эскерте кеткибиз келет.

ПАЙДАЛАНЬЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, - Ankara, 1995.
2. **Tuna O.N.** , Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDDE – İstanbul, 1949, cilt III, № 3-4, s.429-447; 1950. cilt IV, № 1-2 s. 35-82.
3. **Lewandovski, Th.**, Linguistisches Wörterbuch, Heidelberg, 1.c 1973, II.c 1976.
4. **Marchand, H.**, Die Bildung der Lautsymbolischen Wörter im Türkischen, Oriens, 6-1. Leiden, 50-62. s, 1953.
5. **Marchand H.** Phonetic symbolism in English Wordformation // Indogerm. Forschungen. 1956. B.64. S.147
6. **Marouzeau, J.**, Lexique de la Terminologie Linguistique, Paris, 1949.
(Çevirisi: Dilbilim Terimleri Sözlüğü TDK. - Ankara, 1949).
7. **Martinet, A.**, İşlevsel genel Dilbilim (Çeviren :Berke Vardar) , İstanbul, 1998
8. **Morin, Y. Ch.**, The Phonology of the Echo-Words in French, Language Journal of the Linguistic Society of America, cilt. 48. c.№: 1, 1968 s. 97-108.
9. **Hatiboğlu, V.**, İkilemeler, TDK., - Ankara, 1971.
10. **Householder, F.W.**, Azerbaijani Onomatopes, Amerikan Studies in Altaic Linguistics (N.Pope) 13. c. Indiana University, 1962.
11. **Hockett, C.F.**, A Curse in Modern Linguistics, New York. 1958.
12. **Jespersen, O.**, Language. - London, 1954.
13. **Ergin, M.**, Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.
14. **Eren, H.**, İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında, DTCTF Dergisi cilt. VII. 2. S. - Ankara, 1949. s. 283-286. Onomatope'lere Ait Notlar, TM, X.c. 1953.

- 15.Çağatay, S.,** Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 16.Caferova, S.,** Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik
- 17.Caferova, S.,**Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, - Baku, 1975.
- 18.Caferova, S.,**Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
- 19.Banguoğlu, T.,** Ana Hatları ile Türk Grameri. - İstanbul, 1941.
- 20.Başkan, Ö.,** İnsan Dilinin Doğuşu, TDAY - Belleten, - Ankara, 1968.
- 21.Худайкулиев М.** Подражательные слова в туркменском языке. - Ашхабат,1962.
- 22.Хусаинов К.Ш.** Звукоизобразительность в казакском языке. Алма-Ата, 1988. стр. 20-27.
- 23.Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
- 24.Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970.
- 25.Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 26.Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 27.Севортян Е. В.** Этимологический словарь тюркских языков, - Москва, 1974.
- 28.Сарыбаев Ш.Ш.** Подражательные слова и их отношение к междометиям, Из. АН Казахской ССР №135, Сер. Филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1954.
- 29.Сарыбаев Ш.Ш.** Еликтеуш сөздер. – Алматы, стр. 7-б. 1970.
- 30.Кунгуров Р.,** Изобразительные слова в казакском языке. - Алма-Ата,1965.

- 31.Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 957
- 32.Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
- 33.Ашмарин Н.И.** Подражание в языках Среднего Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. - Баку. II–III, IV-V, 1925.
- 34.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372.
- 35.Дмитриев Н.К.** Beiträge zur osmanischen Mimologie, WZKM, XXXIV, 1-2, 3-4, 1927. Skizze der südtürkischen Mimologie, WZKM, XXXVI, 1-2,1929.